

महाराष्ट्रातील ग्राम विकासाचे 'शिल्पकार'

डॉ. जे.के. भालेराव

(लोकप्रशासन विभाग प्रमुख)

स्वा.सावरकर महाविद्यालय, बीड.

सारांश :

दुष्काळापायी होरपळलेली, गांजलेली, ओस पडलेली गावच्या गावं महाराष्ट्रात आहेत. आधी गावातला पाऊस गायब होतो, मग शेतातील विहीरी आटतात, झाडं वाहतात, डोंगर उघडे-बोडके होतात. जनावरं दूध देईनासी होतात, विकण्यासाठी सोडा; पोटासाठीही अन्न पिकत नाही. चार पैसे गाठीला बाळगणारी माणसं कर्जाच्या विळाख्यात सापडतात. असे दुष्टचक्र ग्रामीण माणसांच्या नशिबी मारलेलं. असे असतानाही जनशक्तीमुळे परिस्थिती बदलता येते, उजाड माळरानावरही हिरवगार नंदनवन फुलविता येते, 'आपला विकास आपल्या हाती' हा संदेश गावा-गावात देऊन ग्रामीण जीवनाचा कायापालट घडवून आणणारे जमीन, पाणी, पर्यावरण, शेती, आरोग्य, शिक्षण, ग्रामविकास, रोजगार, पूनर्वसन, अंधश्रद्धा निर्मूलन व महिला आर्थिक सक्षमीकरण इत्यादी क्षेत्रात अभिनव व पथदर्शक कार्य करणारे "आदर्श ग्राम" निर्माण करणारे काही करिश्माई समाजसेवक महाराष्ट्राच्या ग्राम विकासाचे शिल्पकार ठरले आहेत.

प्रास्ताविक :

ग्रामविकास करायचं म्हणजे फक्त तुंबलेली गटार व नाल्या साफ करायची असं नाही. ग्रामविकासासाठी गरज असते ती प्रश्न-समस्या सर्वांधाने समजून घेण्याची ते सोडविण्यासाठी पुढारी, शिक्षक, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर, इंजिनियर, अधिकारी व शेतकरी अशा तऱ्हेच्या माणसांना कामासाठी प्रेरित करण्याची, नवी ऊर्जा देण्याची, गावासाठी काम हे स्वतःसाठी काम-माझ्या कुटुंबाच्या कल्याणासाठी काम हा विचार रूजवून गावाला विकासाची दृष्टी देऊन समाज जीवन बदलण्याची, करपलेली पीक, सततचा दुष्काळ, खडकाळ जमीन, क्षारपड इ गालेली माती, बेभरवशाचा पाऊस आणि चढत जाणारे तापमान इत्यादी बाबींमुळे शेती करणे व जीवन जगणे अशक्यप्राय झालेले आहे. म्हणूनच खेडी भकास होत आहेत. पोटासाठी ग्रामीण माणूस शहराकडे धाव घेत आहे. हा लोंढा थांबवून बेरोजगारांच्या हाताला गावातच रोजगार उपलब्ध करून, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या आधारे शेतकऱ्यांचे जीवन सुकर बनविणारे, बचतगटाच्या माध्यमातून ग्रामीण गरीब महिलांचा सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक विकास घडवून आणणारे आणि नवे प्रयोग, प्रकल्प, उपक्रम योजना व कार्यक्रम राबवून ग्रामीण माणसाचं जीवन मंगलमय बनविणारे किमयागार अण्णा हजारे, पोपटराव पवार, अशोक बंग आणि डॉ. अविनाश पोळ यांच्या जीवनकार्याचा परिचय प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये करून देण्यात आला आहे.

१) अण्णा हजारे :

अन्याय, अत्याचार, जुलूम, भ्रष्टाचार यांच्या विरोधात सामान्य माणसांना बळ देणारे, पाणलोट क्षेत्र विकासाच्या अभिनव प्रयोगातून गावाला सुजलाम बनविणारे, राज्यकर्ते व प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचार प्रकरणाविरोधात लढणारे आणि माहिती अधिकाराचे 'अस्त्र' जनसामान्यांना मिळवून देणारे नेतृत्व अशी ओळख 'अण्णा' यांची महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण देशाला आहे. लष्करातील नोकरी सोडून युध्दातून वाचलो माझा पूर्णजन्म झाला असून यापुढील संपूर्ण जीवन मी समाजकार्यासाठी देणार असा निर्धार करून राळेगणसिध्दीला आले.

राळेगणसिध्दीचं तेव्हाचं नाव राळेगण-शिंदी असे होते. गावात हातभट्ट्या भांडणतंटे, मारामान्या, घाणीचे साम्राज्य आणि पाण्यासाठी भटकंती करावी लागायची. अण्णांनी गावातील मंडळींना सोबत घेऊन हातभट्ट्या उध्दवस्त केल्या. एक स्मशानभूमी अस्तित्वात आणली यामुळे जातीभेद दूर झाला. प्रौढ साक्षरता वर्ग सुरू केले. सामुदायिक विवाह प्रथा सुरू करून गरिबांच्या कुटुंबात विवाहाचा आनंद द्विगुणीत केला. 'एक गाव-एक पाणवठा' हे स्वप्न प्रत्यक्षात अण्णांनी साकारलं. गावात सामुदायिक शेतीचा प्रयोग सुरू करून रिकाम्या हाताला गावात काम दिलं. कष्टकऱ्यांनी साठ एकरात भेंडी पिकवली आणि सामुदायिक शेती यशस्वी झाली. पाण्याचे नियोजन केल्यास वर्षभर शेतीसाठी पाणी उपलब्ध होईल आणि यातूनच पडणाऱ्या पावसाच्या थेंब न थेंब अडवून जमिनीत जिरविण्याचा प्रयोग सुरू झाला. वाहून जाणारं पाणी आणि माती वाचविण्यासाठी ओढ्याच्या पात्रावर चेक डॅम, नाला बंड, पाझर तलाव झाले. उताराच्या जमीनीवर चर खोदून पाणी अडविण्याचा प्रयत्न यशस्वी ठरला. यामुळे गावाच्या परिसरातील भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढली. २५ ते ३० सेंटीमीटर पाऊस पडूनही गावातील ८५ विहीरी

तुडूंब भरल्या हा चमत्कार अण्णांनी स्वप्रयत्नातून करून दाखविला. याशिवाय ठिबक सिंचन व धान्य बँक या अभिनव योजना अण्णाच्या शेतकऱ्याला समृद्ध करण्यात वरदान ठरल्या.

राळेगण सिध्दीच्या विकासाच्या प्रयत्नातून आदर्श गाव ही संकल्पना आकारास आली. व्यसनाधिनतेपासून, वृक्षतोडीपासून, भांडण-तंटे, कोर्ट-कचेऱ्या, धर्मभेद-जातीभेद व राजकारणातील कट कारस्थानापासून गाव कोसो दूर गेले. अण्णांनी स्थापन केलेल्या हिंद स्वराज्य स्ट्रट या संस्थेद्वारे गाव विकासाची चळवळ ३५० गावात पोहचविण्याचे कार्य केले. अण्णांनी संपूर्ण देशवासीयांना **मौन उपोषण** हा मंत्र देऊन सरकारच्या दडपशाही व भ्रष्टाचाराच्या विरोधात लढण्याचे शस्त्र जनसामान्यांना देऊन लोकशाहीचा राजा बनविले.

२) पोपटराव पवार :

नशाबंदी, चराईबंदी, कुऱ्हाडबंदी, नसबंदी आणि श्रमदान या पंचसूत्रीच्या आधारे आदर्श गाव योजनेतील पहिले यशस्वी गाव म्हणून हिवरेबाजारचा लौकिक महाराष्ट्रभर निर्माण करणारे आदर्श सरपंच पोपटराव पवार हे देशातील गाव विकासाचे नवे मॉडेल बनले.

कोणत्याही गावाचा विकास करण्यासाठी शासकीय योजनांची मदत, अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा आणि गावकऱ्यांचा सक्रीय सहभाग हे तीनही घटक महत्वाचे असतात हे अधोरेखित झाले. गावाचे सरपंच होताच अनेक वर्ष बंद पडलेला हरिनाम सप्ताह पोपटरावांनी सुरू केला. गावकऱ्यांसाठी आळंदी व पंढरपूरच्या यात्रा आयोजित करून देवदर्शन घडवून आणलं. या दोन उपक्रमातून गावकऱ्यांचं संघटन उभं केलं. गाव स्वयंपूर्ण होण्याकरीता जलसंधारणाची कामे केली पाहिजेत या विचारातून **माथा ते पायथा** या सूत्राच्या आधारे हिवरे बाजारच्या डोंगरावर एक फूट खोल व दोन फूट रूंदीचे सलग समपातळी चरांचे खोदकाम १५० हेक्टर जमीनीवर करण्यात आले. याशिवाय २ वनतळी, ४१ दगडी बांध, ६ सिमेंट नाला बांध, ५२ मातीचे बांध आणि ५ साठवण तलाव गावकऱ्यांच्या सामुहिक श्रमदानातून उभे केले. याद्वारे माती व पाणी अडविण्याचे शास्त्रशुद्ध तंत्र प्रत्यक्षात आणलं. १५० हेक्टरवर खोदलेल्या चरातून तब्बल २ कोटी ७५ लाख लिटर जमीनीत मुरलं. डोंगरात इरपलेलं पाणी भूगर्भातून विहीरीत अवतरलं. कोरडवाहू शेतकरी केवळ बाजरी व ज्वारी घेणारे जल संचयामुळे आता गहू, कांदा, सोयाबीन व भाजीपाला अशी नगदी पिके घेऊ लागली. शेतीला जोड धंद्या म्हणून दूध व्यवसाय सुरू केल्यामुळे गावात जर्सी गायी दिसू लागल्या. गावाचं दूध उत्पादन २५०० लिटर पर्यंत पोहचलं. यामुळे गावात सुबत्ता येण्यास सुरुवात झाली. नगदी पिकातून शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा आला. त्यामुळे घरा-घरात टी.व्ही., मोटार सायकल, टॅक्टर व कार या बाबी दिसू लागल्या.

पोपटरावांच्या कामातली सर्वात महत्वाची खासीयत म्हणजे लोकांना बरोबर घेऊन पुढे जाणे आणि गावाचा सर्वांगण विकास करायचा असेल तर ते म्हणतात त्याप्रमाणे "विकासाची कामे करताना राजकारणाचे जोडे बाहेर काढून ठेवावेत."

३) डॉ. अविनाश पौळ :

सामाजिक कार्याची कुठलीही कौटुंबिक पार्श्वभूमी नसतांना परक्या गावात जाऊन तिथल्या लोकांना विश्वासात घेत लोकसहभागाद्वारे गाव आदर्श करून दाखवण्याची किमया डॉ. अविनाश पौळ यांनी करून दाखवली. साताऱ्यातील सरपंच पोपटराव पवार यांचे भाषण ऐकून सामाजिक कार्याची प्रेरणा घेऊन बेंबलेवाडी हे गाव दत्तक घेतलं.

डॉ. पौळ जेव्हा प्रथम बेंबलेवाडीत गेले तेव्हा रस्त्यात एवढा चिखल की, त्यांच्या गाडीचे एक चाक त्यात रूतून बसलं. गावात सगळीकडे कचरा, गावातलं पडीक माळरान हेच ग्रामस्थाच शौचालय, सांडपाणी आणि पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न मोठा गंभीर बनला होता. अशा अवस्थेत डॉ. पौळ यांनी मनोमन संकल्प केला की, आपल्याला मिळालेले दोन हात आणि बुद्धी याचा उपयोग करून गावाचा कायापालट घडवून आणू शकू. हातात कुदळ व फावडं घेऊन रस्त्यावरची घाण व साचलेली गटारं व नाल्या साफ केल्या. त्याचबरोबर गाव हागणदारी मुक्त करून आरोग्यदायी बनवलं. प्रत्येक व्यक्तीला आरोग्याचं महत्त्व पटवून देतानाच गावाचं आरोग्य कसं सुधारेल त्याचप्रमाणे देशातील नेत्रदानाची गरज पाहता नेत्रदानाबद्दल गावाला प्रेरित केले. गावातील सगळ्या घरांना एकच रंग दिला. यामुळे सर्वदूर एकात्मतेचा संदेश आणि प्रत्येक घराच्या दारावर गृहलक्ष्मीचे नाव दिले. या द्वारे लिंगभेद दूर करून स्त्री-पुरुष समानतेची शिकवण दिली. गावात गेल्यानंतर दिव्यदृष्टी देणारे गाव ही पाटी सर्वांचे लक्ष वेधून घेते. डॉ. पौळ यांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे आज गावातील ९० टक्के लोकांनी नेत्र दानाचा संकल्प केला आहे. गावात बचतगटाच्या माध्यमातून महिला व बेरोजगाराच्या हाताला रोजगार उपलब्ध करून गावाचा विकास करण्याची अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखविली.

४) अशोक बंग :

स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग यशस्वी करणारे अशोक बंग हे वर्धा जिल्ह्यातील ग्रामीण जनसमुहाचे आज आयडॉल बनले आहेत. सतत दुष्काळ व नापिकीने ग्रस्त असणाऱ्या भागात त्यांनी चार एकर जमीनीत वर्षात दोन पिके घेणाऱ्यांचे नियोजन करून प्रत्यक्षात आणले. चेतना विकास ही संस्था स्थापन करून वर्धा जिल्ह्यातील १५० ते २०० गावात शेती, नैसर्गिक संसाधन, महिला सक्षमीकरण, बालशिक्षण व स्वशासन या बहुविध मार्गाने गावाच्या विकासाचे काम उभे केले. विदर्भातील ३५ इंच पडणाऱ्या पावसाचे प्रमाण लक्षात घेऊन सामान्यतः ६० सेंटीमीटर व्हर्टिकल इंटरवलवर (उतारावर) बांध उभारून पाणलोट विकासाची संकल्पना अनेक गावात यशस्वी केली. याकरीता गावोगावी प्रशिक्षित ग्रामतंत्रज्ञ निर्माण केले. या उपक्रमाद्वारे जिल्ह्यातील अंदाजे ४ हजार एकर जमीन पाणलोटखाली आणली. विविध गावात कृषीसेवाकेंद्राच्या माध्यमातून बी-बियाणे, खत, औजारे, औषधी व कीटक नाशके उपलब्ध करून सेंट्रीय शेतीच्या आधारे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणली. आज बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक आहेत. त्यामुळे साधनसामुग्री, ज्ञान व कौशल्य मर्यादित आहेत. संपूर्ण कोरडवाहू सर्व सामान्य ५ माणसांच्या शेतकरी कुटूंबाच्या आजच्या गरजा लक्षात घेऊन खर्चाचे गणीत लक्षात घेऊन पिकांचे नियोजन केले. अडीच एकराचा शेतकरी वर्षाला जेवढे रासायनिक खत वापरतो तेवढ्या खताच्या किमतीचे शेणखत, कंपोस्ट खत शेतीत वापरले. गावरान व सुधारीत जातीच्या बियाणाची निवड केली. यात नगदी खाद्य पिके, कडधान्य व अन्य पिकांचा समावेश केला. पाणी व माती व्यवस्थापनासाठी किंचीत उताराचे व समपातळी बांध घातले. सलग ५ वर्षांच्या कालावधीनंतर त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून आले. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आजच्या राहणीमानानुसार (वार्षिक खर्च २५,०००/-) एकूण गरजेच्या ८० टक्के स्थायि उत्पन्न अडीच एकर जमीनीत साध्य करता आले. हा स्वावलंबी शेतीचा प्रयोग हजारो अल्पभूधारकांना नवजीवन देणारा ठरला आहे. शेती व्यवसाय हा समाधान, शांती व समृद्धी देणारा होईल असा प्रश्न अशोक बंग यांनी अनेक शेती प्रयोगातून करून दाखविला.

निष्कर्ष :

आजच्या जागतिकीकरणाने स्वीकारलेल्या खूल्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागातील गरीब माणसाचे प्रश्न गायब झाले असतांना माणूस जगावा यासाठी धडपडणारे काही माणसं आपले आविष्य याकरीता खर्ची घालत आहेत. **१२ महिने-२४ तास** तन,मन व धनाने वंचित, शोषित व मागास घटकांच्या कल्याणासाठी राबत आहेत. गाँव-गाँव में जायेंगे भारत नया बनायेंगे! हा संदेश गावोगावी पोहचवून गाव सशक्त व आदर्श बनवत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. कुलकर्णी, सुहास (२००८), खरेखुरे आयडॉल्स, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
२. पाटील, वा.भ. (२०१०), पंचायती राज्य, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
३. देसाई, ए.आर. (२००९), भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
४. आपले आदर्श गाव (मासिक) फेब्रुवारी-२०११.